

Sahibə PAŞAYEVA

AMEA Folklor İnstitutu

böyük elmi işçi

e-mail: psahiba@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.144>

QIRĞIZ FOLKLORU: ƏSRLƏRDƏN GƏLƏN SƏSLƏR

Xülasə

Qırğız folkloru janr etibarilə müxtəlif və rəngarəngdir. Burada mərasim nəğmələri, nəsihətlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, tapmaca və nağıllar, mif və əfsanələr geniş şəkildə təmsil olunurlar. Mərasim nəğmələrinin böyük bir hissəsi qırğız xalqının islama qədərki inancları ilə bağlı olmuşdur.

Qırğız xalqı qədim dövrlərdən musiqiyə olan məhəbbəti ilə məşhurdur. Əsrlərin dərinliklərinə gedən mahnı və musiqilərini xalq nəğməkarları olan akınlar yaradıcılıqlarında yaşadaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürə bilmişlər.

Dastan yaradıcılığı qırğız xalqının epik mədəniyyət tarixini, dünyagörüşünü, məişət və yaşayış tərzini, mübarizəsini özündə ifadə edir. “Manas” dastanı xalqın özünəməxsus ensiklopediyası hesab olunur. “Kojajaş”, “Er Toştyuk”, “Ak Moor”, “Er Tabıldı” kimi dastanlar da qırğızların həm köçəri, həm də artıq oturaq həyat tərzinə keçdikləri dövrün məhsulları sayılır.

Açar sözlər: Qırğız folkloru, epik mədəniyyət, nəğmələr, atalar sözləri, nağıllar, dastanlar, el nəğməkarı, akın

Sahiba PASHAYEVA

KYRGYZ FOLKLORE: SOUNDS FROM CENTURIES

Summary

Kyrgyz folklore is different and colorful in terms of genre. Here ritual songs, advice, proverbs and riddles, fairy tales, myths and legends are presented widely. Most of the ritual songs were associated with the pre-Islamic beliefs of the Kyrgyz. The Kyrgyz people have been known for their love of music since ancient times. The Akins, folk singers were able to transmit their songs and music from generation to generation.

The epic activity reflects the epic cultural history, worldview, way of life and struggle of the Kyrgyz people. The epos “Manas” is considered a unique encyclopedia of the people. The eposes such as “Kozhoyas”, “Er Toshtyuk”, “Ak Moor”, “Er Tabildi” are also considered works of the period when the Kyrgyz were both nomadic and sedentary.

Key words: Kyrgyz folklore, epic culture, songs, proverbs, fairy tales, eposes, folk poet, Akin

Сахибе ПАШАЕВА

КЫРГЫЗСКИЙ ФОЛЬКЛОР: ЗВУКИ ИЗ ВЕКОВ

Резюме

Кыргызский фольклор разнообразен и красочен в жанровом отношении. Здесь широко представлены обрядовые песни, советы, пословицы и загадки, сказки, мифы и легенды. Большинство обрядовых песен были связаны с доисламскими верованиями кыргызов.

Кыргызский народ известен своей любовью к музыке с древних времен. Акины, народные певцы, умели передавать свои песни и музыку из поколения в поколение.

Эпическое творчество отражает эпическую культурную историю, мировоззрение, быт и борьбу кыргызского народа. Эпос «Манас» считается уникальной энциклопедией народа. Такие эпосы, как «Кожояс», «Ер Тоштюк», «Ак Моор», «Эр Табилди» также считаются произведениями того периода, когда кыргызы были и кочевым, и оседлым.

Ключевые слова: *Киргизский фольклор, эпическая культура, песни, пословицы, сказки, былины, эпос, народный поэт, акын*

“Hər bir xalqın şifahi xalq yaradıcılığında, musiqidə, rəqsdə, memarlıqda və ədəbiyyatda daha parlaq şəkildə özünü göstərən mədəniyyəti vardır... Bu mədəniyyətin xüsusiyyətləri həmin xalqın tarixi, sosial və mədəni inkişafından çıxış edərək onun adət-ənənələrində formalaşmışdır” [7]. Qırğız xalqı öz mədəniyyətini əsrlərin sərhədlərindən keçirərək qorumuş, mədəni irsini saxlayaraq inkişaf etdirmiş və müasir dövrümüzə qədər gətirib çıxarmışdır.

Qırğız yazı dilinin yaranmasına qədər qırğız ədəbiyyatı şifahi sənət formasında inkişaf etmişdir. Şifahi qırğız xalq şeirinin lirikadan tutmuş dastana qədər bir ənənəsi vardır. Bizim günlərə çatmış qırğız şifahi xalq ədəbiyyatı öz janr rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Miflər, nağıllar, əfsanə və rəvayətlər, mərasim nəğmələri, nəsihətlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, tapmaca və nağıllar qırğız folklorunun əvəzsiz nümunələridir. Qırğız poetik əsərlərindən çoban (“Bekbekey”) və məhəbbət-lirik mahnılar (“Seketbay”), koşok (ağlama), atalar sözləri və məsəllər, nağıllar, dastanlar (“Kurmanbek”, “Kedeyxan”, “Kojajaş”, “Sarinci-Bokey”, “Olcobay və Kışmişcan”, “Er-Testyuk”, “Janıl Mırza”) geniş şəkildə yayılmışdır.

“Hər məkanın öz florası, faunası, eyni zamanda, özünəməxsus folklor örtüyü vardır... Nağıl epik janrın ən kütləvi formasıdır. Sərhəddən-sərhədə, ölkədən ölkəyə asanlıqla keçir və yayılır. Bu cəhətdən əfsanə lokallığa malikdir. O, öz milli kökündən ayrılmır. Yarandığı ölkənin dağına, daşına elə bağlanır ki, orada öz varlığını yaşadır”. [2, s,10] Qırğız nağılları da öz milli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və dünya nağıl toplusunun əvəzolunmaz bir hissəsi kimi çıxış edir. Qırğız nağıllarını şərti

olaraq dörd qrupa bölmək olar: 1. Nağıl-əfsanələr; 2. Sehrli nağıllar; 3. Məişət nağılları; 4. Heyvanlar haqqında nağıllar.

Unudulmaz hiyləgər və müdrik Əpəndi haqqında nağıllar da qırız folklorunun bir qolunu təşkil edir. Nağıllar qafiyəli müqəddimə ilə başlayır. Sehrli nağıllarda süjet bir qədər qarışıqdır. Adətən, hadisə bir obrazın ətrafında cərəyan edir və onun həyatından müxtəlif epizodlarla tamamlanır. Əsas qəhrəman hər dəfə daha da çətinləşən bütün maneələrin öhdəsindən gəlir. Sehrli qırız nağılı üçün “üç” xarakterik rəqəmdir: üç maneə, ailədə üç qardaş, üç mükafat və s. Sehrli nağıllarda həm də tez-tez atalar sözləri və ibrətamiz ifadələrdən istifadə olunur. Nağılın sonunda xeyir şəərə qalib gəlir, tale müsbət obrazları mükafatlandırır. Məsələn, gənc ovçu Jaik (“Qoçaq ovçu” nağılı) mağaraya, cadugərin yanına düşərkən öz iradəsi və cəsurluğu nəticəsində nəinki özü qaçılmaz ölümdən xilas olur, həm də öz həyatlarının kədərli sonluğunu gözləyən 20 adamı da əsirlikdən xilas edir. “Çökçölöy baatır” nağılındakı qoca ilə qarının cəsur pişiyi də ətrafındakılara xeyirxahlıq etməyə çalışır.

Qırızların köçəri həyat tərzini özlərinə məxsus nəğmələri yaratmışdır. Qırız musiqisi öz kökləri etibarilə dərinlərə gedir. Qırızların musiqi tarixi haqqında ilk məlumata bir sıra mənbələrdə rast gəlirik. Məsələn, 630-cu ildə Çin səyyahı Syuan-Tzsyuan müasir Qırızistanın ərazisini gəzərkən qeyd edirdi ki, onun gəlişi şəərəfinə qurulmuş məclisdə insanın qəlbini və ürəyini fəth edən, qulağına xoş gələn musiqi səsləndirilmişdi.

Musiqi həmişə qırızları müxtəlif ictimai həyatlarında-bayramlarda, toylarda, ailə şənliklərində, hərbi yürüslərdə müşayiət etmişdir. Toy və yas adətlərini özündə ifadə edən mərasim nəğmələri haqqında da danışmaq mümkün deyil. Qırızların müxtəlif mövsüm və mərasim nəğmələri vardır. Məsələn, dəfn mərasimlərində oxunan mahnılara koşok deyilir. Onun qısa və yığcam forması dəfn zamanı, nisbətən geniş, epik forması isə dəfndən sonrakı matəm günlərində oxunur.

Toy şənliyində gəlinin ata evindən yola düşməsi əərəfəsində də koşok oxunur. Toy koşokunu qızın anası, yaxud rəfiqələri oxuyurlar. Qırızlarda ayrılıq, həsrət və şikayət mahnıları da vardır. Ayrılıq nəğmələrinə “koştoşu” (yaxud “koştasu”) deyilir. Şikayət mahnıları isə “arman” adlanır. Onlar nəğməyə “ır”, müğənniyə “ırçı” deyirlər. Həm xalq nəğmələri və dastanlarını oxuyan, həm də özü orijinal şeirlər qoşa bilən adamlar isə akın adı ilə məşhurdurlar.

Qırızistan tarixinin bir çox səhifələri bizə mif və ya əfsanə şəklində gəlib çatmışdır. Qırız folklorunun ən məşhur əsəri olan “Manas” dastanında təsvir olunan hadisələrin çoxu həqiqəti əks etdirsə də, burada əfsanə və miflərin özünəməxsus yeri vardır. Mif qəhrəmanlıq dastanları poetikasının açarındır. Dastan qəhrəmanının bütün başqa qəhrəmanlardan fərqlənən xarakterik cizgilərinin kökü miflə bağlıdır. Mifik hamilər qəhrəmanı bütün həyatı boyunca müşayiət edir, çətin vaxtlarda köməyinə gəlir, fəvqəladə düşmən üzərində qələbəsinə yardımçı olurlar. Filologiya elmləri doktoru, professor Sədnik Pirsultanlının qeyd etdiyi kimi, “əfsa-

nə və rəvayətlər ozan-aşıq sənətindən gələn epos-dastan yaradıcılığı üçün də rü-şeym, başlanğıc rolunu oynamışdır. Bu janrlarda qorunan süjet və motivlərin xalq hekayətlərinə çevrilməsi bunu bir daha aşkar etməkdədir” [3, s.10].

Qırğız folklorunda coğrafi yerlərlə bağlı başqa mif, əfsanə və rəvayətlər də mövcuddur. “Qırğızistanın mirvarisi” sayılan İssık-Kul gölü haqqında əfsanələr xüsusilə məşhurdur. Barskaun dərəsi haqqında əfsanə də diqqəti özünə cəlb edir. Dərənin dərinliyində “Manas kasası” şəlaləsi var. Bir xalq rəvayətində deyilir ki, dərədə olarkən Manas şəlalədən su götürüb və bu yerdə qab formasında çökəklik əmələ gəlib. “At başı”, “Buran qalası”, “Qırğız tayfası Buqu” (“Ana maral haqqında əfsanə”), “Sarı-Çelek gölü haqqında əfsanə”, “Ceti-Oğuz haqqında əfsanə” adlı mif və əfsanələr də maraqlı folklor nümunələridir” [8].

Qırğız mifologiyası və əfsanələri xalqın öz qəhrəmanlarına hörmət və ehtiramını, ölkəsinə, təbiətinə və tarixinə məhəbbətini əks etdirir. Beləliklə, onlar insanlarda inam oyadır, öz tarixlərini mifik və nağıl formasında da olsa, yadda saxlamağa kömək edir.

Akın poeziyasının da rəngarəng janrları vardır. “Bəzi akınlar saray məddahı kimi bay və manapları tərifləmişlərsə, mütərəqqi akınlar xalqın azadlıq meylini, qəbilə daxilindəki sinfi ziddiyyətləri əks etdirmişlər” [6, s.242]. Akınlar mədhiyyə janrına daxil olan “arnoo”, həcvləri xatırladan “kordoo” yaratmışlar. Moktoo şöhrətli bayların şənini qoşulmuş mahnılardır... Kordoo janrı isə aşağı təbəqələrə mənsub olan akınçılara məxsusdur. Burada zalım bəylər, hiyləgər mollalar, ümumiyyətlə tüfeylilər həcv edilir. Qırğız poeziyasında aytış-aytıç mühüm yer tutur. Qırğızlarda yalnız akınlar yox, bəzən dastanı dinləməyə yığılmış insanlar da qarşılıqlı şəkildə dəyişir. “Belə dəyişmələr bayramlarda və yığıncaqlarda təşkil edilir. İştirakçılar əzbər bildikləri mahnını növbə ilə oxuyur, yaxud bədahətən şeir deyirlər. Sərmərdən dəyişmələrində mahnı və şeirlərin məzmunu müxtəlif olduğu halda, alımsabak iştirakçıları əksərən müəyyən bir mövzu dairəsindən kənara çıxırlar”. [6, s.242]

Hətta bəzi müğənnilər dastanlardan yalnız birini, bəzən də böyük dastanın qolunu oxuyurlar. Məsələn, “Manası” oxuyana manasçılar deyirlər.

Bu əsərin süjet və obrazları Altay xalqlarının dastanları ilə səsləşir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Adil Cəmil yazır: “Ədəbi qaynaqlarımız, yazılı və şifahi söz sənəti nümunələrimiz, qədim kitabə və kitablarımız; “Bilqamıs”, “Orxon-Yenisey”, “Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Ural-Batır”, “Ər-Töştük”, “Manas”... kimi ulu dəyərlərimiz, qiymətli incilərimiz tarixin dürüst yazılışına həqiqi yardımçı ola bilər. Tarixin gerçək izlərini saxtalaşdırılmış salnamələrdə yox, öz ilkinlik və bəkarətini saxlamış ədəbi-bədii örnəklərdə axtarmaq həqiqətə daha çox yaxınlaşmaq deməkdir”. [1, s.5] Qırğız qəhrəmanlıq eposunun ən böyük əsəri “Manas” dastanıdır. ““Manas” eposu türk ədəbiyyatı tarixinin orta dövründə formalaşsa da, ən yeni dövrün əvvəllərinə qədər yeni ideyalarla, süjetlərlə zənginləşmiş, akın-ırçılar (manasçılar) tərəfindən yüksək sənətkarlıqla ifa olunmuşdur. Səhra “İliada”sı kimi tanınan “Manas” qırğız türklərinin şifahi ədəbi tarixi olaraq məşhurdur”. [5, s.17]

“Manas” bir çox söyləyicilərin kollektiv yaradıcılığı nəticəsində yaradılmış, ağızdan-ağıza söylənilərək müasir dövrdə yaşayan nəsillərə çatdırılmışdır. “Manas” dastanı müasir qırğız mədəniyyəti üçün də ilkin qaynaq kimi çıxış edir. “Manas” dastanını elmi ictimaiyyətə ilk dəfə qırğız-qazax türklərindən Çokan Vəlixanoğlu tanıtmış, dastan məşhur rus türkoloqu Radlov tərəfindən qismən toplanmış, “Türk xalq ədəbiyyatı nümunələri”nin beşinci cildi kimi 1885-ci ildə çap olunmuşdur. “Manas” dastanı 12.452 misradan ibarətdir.

“Manas” dastanının əsas mövzusu vətənin müdafiəsinə, xarici işğalçılarla mübarizə fonunda parçalanmış qırğız tayfalarının bütöv bir xalq kimi birləşdirilməsidir. Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır: “Məlumdur ki, hər bir xalqın vətəninə taleyini düşünən, azadlığı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan epos qəhrəmanları olur. Bu qəhrəmanların bəşəri arzuları zamana görə dəyişir, bir-birindən fərqli bənzərsiz şəkildə eposlarda öz bədii əksini tapır”. [4, s.13]

Folklor xalqın özüdür. Hər bir xalqı tanımaq üçün onun folkloruna, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə müraciət etmək lazımdır. Zəngin folklor nümunələri türk xalqlarından biri olan qırğızlar haqqında əvəzsiz bədii mənbə kimi çıxış edir və onların türk dünyasında tutduğu mövqedən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmil, A. “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənəsi / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2004. / –s. 5.
2. Pirsultanlı, S.P. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında nağıllar.- Cəncə: GDU nəşriyyatı, 2012.- 144 s.
3. Pirsultanlı, S.P. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri.- Bakı: Azərnəşr, 2009.-486 s.
4. Pirsultanlı, S.P. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar.- C.I,Gəncə: “Pirsultan nəşriyyatı”, 2002.-227s.
5. Türk xalqları ədəbiyyatı. Orta dövr.-Bakı: Çəşioğlu - Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2006.-320 s.
6. Xəlilov,P.İ. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II h.-Bakı: Maarif, 1977.- 358 s.
7. KIRGIZİSTAN'DA KÜLTÜREL MİRAS VE DEĞERİ
<http://acikerisim.fsm.edu.tr> › handle › Sıdıkov
8. Мифы и легенды Кыргызстана - Advantour<https://www.advantour.com> › rus › kyrgyzstan › legends

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 23.02.2024

Son variant: 06.03.2024